

УДК 373.3.015.3.016:811.161.2'373

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ РОБОТИ НАД ЗБАГАЧЕННЯМ ЛЕКСИЧНОГО ЗАПАСУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Крохмальна Г.І., Герич Х.Т.

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто питання специфіки розширення словникового запасу учнів початкових класів з точкою зору педагогіки та психології. Охарактеризовано причини обмеженості словника молодших школярів та зосереджено увагу на психолого-педагогічних особливостях роботи. Подано поради щодо роботи над збагаченням лексичного запасу учнів.

Ключові слова: слово, словниковий запас, мова, мовлення, навчання.

Мова є однією з найважливіших ознак і чинників освіченої, національно свідомої людини. Тому одним з актуальних завдань сучасної методики викладання української мови у шкільних закладах є збагачення лексичного запасу молодших школярів. Кожен урок української мови є складною, цілісною, динамічною системою змісту навчального матеріалу та організації роботи над ним. Перед вчителем стоїть завдання – сформувати національно-мовну особистість учня. Цього можна досягти, якщо на кожному уроці, позакласній роботі виховувати увагу до слова, свідомо ставитись до мови як засобу самовираження, спілкуватись з учнями, передавати почуття і переживання, ставлення до довкілля. Розвивається мовлення, а отже й мислення, інтелект, мовленнєва пам'ять, емоційна сфера особистості, мовне почуття, естетичний смак, розуміння краси української мови, багатство її мовних засобів, виражальних можливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оволодіння мовою як засобом спілкування можливе за умови достатнього словникового запасу.

Доцільно взяти до уваги слова К. Ушинського, де він стверджує, що «бідність словника школяра породжує одноманітність мовлення і робить його незрозумілим для слухачів, бо він, школяр, не може замінити одне слово іншим, не може переставити двох слів, його мова знаходиться в ланцюгах тих рядків, які він завчив» [5].

Вивченням специфіки психолого-педагогічних засад роботи у процесі збагачення словника учнів займалися такі вчені: Л.С. Виготський, М.І. Жинкін, І.О. Синиця, О.О. Леонт'єв, В. Мухіна, Г. Ушакова, Г. Рамзаєва, М.Р. Львов, С. Дорошенко, О.Н. Хорошковська, Н.О. Воскресенська, Г.І. Сніткіна та ін. Г.І. Сніткіна виявила напрями асоціювання слів у дітей-першокласників. О.А. Колеснікова, Б.І. Пасов, В.Б. Царькова вивчали залежність рівня мотивації від застосування ігрових прийомів. Крім того, необхідність словникової роботи на початковому етапі вивчення української мови досліджував відомий вчений К.Д. Ушинський. На необхідності організації спостережень над складом слова для глибшого проникнення в його зміст зосереджував увагу Д.І. Тихомиров.

Метою статті є визначити основні психолого-педагогічні чинники, що впливають на збагачення лексичного запасу молодших школярів.

Виклад основного матеріалу. Працюючи над збагаченням лексичного запасу молодших шко-

лярів, вчитель повинен бути добре обізнаним з віковими особливостями мовленнєвої діяльності учнів. Діти приходять до школи з різним запасом слів, значення яких їм відомі. Першокласники, які оволоділи певною кількістю слів рідної мови, повноцінно сприймають, а отже, розуміють звернене до них мовлення. Ці діти без особливих труднощів висловлюють власні думки [1, с. 170].

З приходом дитини до школи починається цілеспрямований процес удосконалення дитячого мовлення на лексичному рівні. Щоб правильно організувати роботу над збагаченням словника учнів потрібні наукові знання про стан та перспективи та особливості розвитку лексичного запасу молодшого школяра. Науковці стверджують, що обсяг пасивного словника шестирічної дитини становить 3-4 тисячі слів. Відносну обмеженість лексичного запасу дітей, що приходять до школи, пояснюють кількома причинами:

1. Коло знань та уявлень про суспільне життя, природу в дітей ще вузьке.
2. Нерідко за словами, що вживають діти шести-семирічного віку, немає точних уявлень і понять.
3. Словник учнів ще не впорядкований і не систематизований; діти, користуючись словами, не бачать подібності і відмінності між багатьма близькими, але не тотожними словами.
4. Словник школярів розвинутий однобічно: у ньому більше конкретних, загальнозвжених слів.
5. Мовлення першокласників нерідко характеризується емоційною безбарвністю, невиразністю, повторенням тих самих слів [1, с. 171].

За час навчання в початковій школі пасивний лексичний запас дітей збільшується вдвічі, а то й утричі. Крім того, разом з кількісним поповненням, збагачується словник і якісними змінами. Вони стосуються уточнення значень слів, засвоєння їх смислових відтінків, розуміння явищ синонімії, антонімії, багатозначності слів, уживання фразеологізмів тощо. Початкове навчання створює сприятливі умови для активізації слів рідної мови в усному і писемному мовленні школярів. Загалом, змінюється ставлення дітей до слова, посилюється увага до найтонших відтінків його семантики, звукової оболонки, сфери вживання. У школярів виробляється лексичне чуття, смак до точного й виразного слова [1, с. 171].

Слід прислухатися до порад психологів, які вважають, що «завдання розвитку пасивного й активного словника дитини виходять за межі суто «словникової роботи» у сферу загального

розумового виховання учня». Тому організація активної розумової діяльності дітей є необхідною під час засвоєння нових понять, систематичної роботи над диференціюванням слів, їх лексичним і граматичним аналізом. Корисними, на думку вчених-психологів, є логічні вправи на порівняння, класифікацію, унаслідок чого учень піднімається до вищих узагальнень, закріплених у слові [1, с. 171].

Цікавими для вчителя є дослідницькі дані, що підтверджують здатність молодших школярів установлювати смислові зв'язки між словами, і зроблені на основі їх аналізу висновки про необхідність організації спеціальної роботи з метою розширення запасу словесних асоціацій. У своїх дослідженнях Г.І. Сніткіна виявила напрями асоціювання слів у дітей-першокласників. Найпоширенішими типами асоціацій, що утворюються в них, є:

- синтагматичний (почувши певне слово, наприклад, олівець, дитина називає інші слова, які зв'язані граматично зі словом-стимулом і можуть бути використані під час побудови тексту: червоний, жовтий, малює, пише, мій);
- парадигматичний (на слово-стимул, наприклад школа, першокласник називає слова, що належать до тієї самої частини мови: учень, учитель, клас, перерва, урок);
- словотворчий (сприйнявши слово на слух, наприклад, книга, учень називає низку слів, що перебувають із поданим словом у словотвірних зв'язках: книжка, книжечка, книжковий);
- смисловий (учень усвідомлює зв'язки між явищами, названими певними словами, і тому на слово-стимул сніг називає низку слів: зима, валянки, ковзани, мороз, кататися, ліпити) [1, с. 171-172].

Заслужують на увагу дослідницькі дані про співвідношення слів різних лексико-граматичних категорій у словнику молодших школярів. Так, якщо іменників і дієслів приблизно порівну (близько 42%), то прикметники становлять лише 3-4% словникового запасу учнів. Серед іменників переважають слова з конкретним значенням (назви предметів, рослин, тварин, явищ природи, видів транспорту та ін.). Абстрактні іменники становлять лише 1% від загальної кількості слів цієї частини мови. Конкретністю значень вирізняються і дієслова, що вживаються в дитячих висловлюваннях (стан людини, природи, положення в просторі тощо) [1, с. 172].

Серйозних труднощів молодші школярі зазнають і тоді, коли потрібно зрозуміти слово, вжите в переносному значенні, або самостійно використати його в реченні. Зазначені особливості словника дитячого мовлення, безумовно, впливають на якісні характеристики висловлювань учнів, а саме на точність, емоційність, виразність, логічність, лексичне багатство і граматичну вправність [1, с. 172].

Виходячи із наукових засад, можна визначити основні завдання словникової роботи на уроках української мови:

- 1) збагачення словникового запасу учнів за рахунок засвоєння нових слів, синонімів, антонімів до відомих їм слів;
- 2) формування умінь і навичок визначати семантику, емоційно-експресивне забарвлення слів і правильно користуватися ними;

3) формування умінь і навичок правильного вживання з урахуванням сполучуваності слів;

4) розвиток умінь доцільного використання слів залежно від типу і стилю мовлення;

5) виховання в учнів мовного чуття, естетичного смаку до краси слова;

6) попередження і виправлення лексичних недоліків у мовленні учнів [4].

Словникова робота на уроках української мови здійснюється за певними принципами. Дослідники виділяють п'ять таких принципів: позамовний, синтагматичний, парадигматичний, функціональний і контекстуальний.

Позамовний (або екстралінгвістичний) принцип відображає виховний і розвивальний характер словникової роботи. Цей принцип вимагає систематичної роботи над словом на всіх уроках мови. Словникова робота повинна збагачувати ерудицію учнів, виховувати в них інтерес до слова, до мови, формувати національну свідомість. Він відображає також загально-дидактичні вимоги систематичності й доступності навчання, розвитку інтересу до знань, зв'язку навчання з життям, що конкретизуються в таких методичних рекомендаціях:

- робота над збагаченням мовлення учнів повинна бути систематичною й органічно вливатися в зміст і структуру кожного уроку;
- під час відбору слів для активного засвоєння і прийомів словникової роботи варто враховувати вік учнів та рівень їхнього мовленнєвого розвитку;
- необхідно усією системою роботи підтримувати й розвивати інтерес учнів до нових слів, їх семантики й етимології;
- словникова робота повинна розвивати в учнів потребу в спілкуванні українською мовою, забезпечувати усвідомлення важливості поповнення свого лексичного запасу й необхідності досконало володіти мовою [4].

Синтагматичний принцип допомагає осмислити семантичні відношення слів у тексті, особливості їх сполучуваності. Так, слово «літній» у сполученні зі словом «вечір» вказує на пору року, а в сполученні зі словом «чоловік» означає вік людини (немолодий). Тому ознайомлення учнів зі словом треба починати з прикладів сполучуваності його з іншими словами [4].

Парадигматичний принцип передбачає ознайомлення учнів з лексичною парадигмою, що об'єднує тематичні групи, синонімічні й антонімічні ряди. Вивчення нових слів необхідно проводити з урахуванням їх системних зв'язків. Це забезпечує усвідомлене засвоєння словникового складу мови. Тому цей принцип є найбільш продуктивним у породженні мовлення.

Суть функціонального принципу виражається в дотриманні функціонально-стилістичного аспекту розвитку мовлення учнів. Цей принцип вимагає доцільного вибору слів залежно від їх стилістичного забарвлення, мети їх використання в мовленні, стилю висловлювання.

Більшість слів в українській мові багатозначні. Засвоїти їх значення учень може лише в контекстуальному оточенні. Таким контекстом може бути словосполучення (крила орла, крила літака), речення і текст. В одному випадку для того, щоб значення слова було зрозумілим, достатньо мі-

кроконтексту (рукав плаття і рукав ріки), в іншому значенні слово може реалізуватися в реченні. Однак найповніше і найточніше значення слова розкривається в тексті. Тому контекстуальний принцип особливо важливий у словниковій роботі та формуванні комунікативних умінь учнів [4].

Сьогодні в навчальних закладах відбувається інтенсифікація процесу навчання мовлення через упровадження різних навчальних технологій, що забезпечує свободу вибору учня щодо форм і методів навчання. Урізноманітнення видів і форм мовленнєвої роботи тільки сприятиме чіткішому та якіснішому виробленню вмінь та навичок користування мовним матеріалом, зокрема лексичним, як-от: вводити в активний словник нові слова, створювати з ними словосполучення й речення тощо. З іншого боку, у системі шкільного вивчення української мови проводиться плано-мірна робота, пов'язана із засвоєнням нових слів на уроках розвитку зв'язного мовлення, що дає нам змогу говорити про подальше продовження лексичної роботи на інших уроках рідної мови.

Робота над вивченням лексики у шкільній практиці, як відомо, складається з двох частин:

1) вивчення наукових відомостей з лексикології (усвідомити значення нового слова та його лексичне значення, організувати вивчення багатозначності слів, засвоїти пряме й переносне значення, поняття про лексичний склад української мови тощо);

2) систематична й цілеспрямована робота над збагаченням словника й виробленням навичок свідомого, вмілого користування словом [6].

Оскільки збагачення словникового запасу залишається основним напрямом лексичної роботи, на уроках слід систематично використовувати вправи й завдання, що допоможуть виробити в учнів лексичні вміння та навички. Тому до основних видів роботи над уточненням та розширенням словника учнів відносимо лексичний аналіз мови художнього твору, виявлення невідомих слів і висловів, добір синонімів, з'ясування їхніх смислових відтінків, добір антонімів, аналіз зображувальних засобів мови художнього тексту, виконання завдань на добір слів з певним значенням та інші види роботи.

Сучасні лексичні лінгводидактичні дослідження подають вивчення слова і його значення на основі семантичних зв'язків (лексичної парадигми), тобто в ряду родо-видових відношень. Така система словниково-семантичних вправ зорієнтована на формування навчально-мовних

лексичних умінь тлумачити багатозначне слово за зразком, ураховує:

1) вправи, пов'язані з роботою над значенням слова (запис тлумачення лексичного значення; розпізнавання слова за його тлумаченням; добір слів, що утворюють семантичне поле основного слова тощо);

2) вправи, спрямовані на попередження, знаходження, виправлення лексико

семантичних і лексико-стилістичних помилок (показ лексичної сполучуваності, відображення сфери стилістичного вживання слова тощо);

3) вправи, пов'язані з розмежуванням різних значень багатозначного слова на синтаксичній основі (зіставити два види полісемічного слова й знайти до одного з них семантичне поле, за поданим тлумаченням розмежувати різні значення слова тощо);

4) вправи, спрямовані на семантизацію значень слова на основі його семантичних зв'язків (знайти у тексті до одного із значень багатозначного слова родо-видові, синонімічні, антонімічні ряди та ін.);

5) вправи, що попереджають лексичні помилки (завчити тлумачення лексичного значення синонімів, виписати тлумачення синоніма зі словника й вивчити його напам'ять та ін.);

6) вправи, спрямовані на актуалізацію семантизованого слова (скласти словосполучення, речення, написати твір-мініатюру та ін.).

Отже, формування лексичних умінь та навичок проходить у тісному взаємозв'язку з розвитком зв'язного мовлення, а отже, й формуванням мовленнєвої компетентності учнів [6].

Узагалі навчання мови, засвоєння нових слів можливе лише на основі розвитку образного мислення учнів, їхньої уваги, пам'яті, умінь бачити факти, порівнювати їх, систематизувати, узагальнювати, конкретизувати й абстрагувати на основі відображення дійсності [6].

Висновки. Отже, саме період навчання у початковій школі характеризується значним розширенням як активного, так і пасивного словника учнів. Тому вчителю необхідно постійно вдосконалювати навчальний процес, використовуючи ігри. Це дасть змогу учням краще засвоїти навчальний матеріал, розширити лексичний запас, оволодіти комунікативними навичками тощо. Цілеспрямована і систематична лексична робота на уроках української мови в початковій школі суттєво впливає на формування загальної культури всебічно розвиненої, соціально активної особистості, готової до максимально ефективного участі у мовленнєвому спілкуванні.

Список літератури:

1. Вашуленко М.С. Методика навчання української мови в початковій школі: навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За наук. ред. М.С. Вашуленка. – К.: Літера ЛТД, 2011. – 364 с.
2. Власенко О. Збагачення словникового запасу молодших школярів / О. Власенко // Управління школою. – 2004. – № 22-24 (70-72). – С. 8-9.
3. Словникова робота на уроках української мови [Електронний ресурс] : [веб-портал]. – Режим доступу: <http://www.subject.com.ua>.
4. Словниково-логічні вправи [Електронний ресурс] : [веб-портал]. – Режим доступу: <http://man-osvita.org.ua/sites/default/files/>.
5. Шевцова Л.С. Формування мовленнєвої компетентності у процесі засвоєння лексикології. – Методичний пошук: Викладацько-студентські наукові роботи з питань методики викладання мови і літератури. – Житомир: Вид-во: ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – Випуск дванадцятий. Частина I. – С. 51-57.

Крохмальна Г.И., Герич Х.Т.

Львовский национальный университет имени Ивана Франко

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАБОТЫ ПО ОБОГАЩЕНИЮ ЛЕКСИЧЕСКОГО ЗАПАСА МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКЕ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматривается вопрос специфики расширения словарного запаса учеников начальных классов из точек зрения педагогики и психологии. Охарактеризованы причины ограниченности словарного запаса младших школьников и сосредоточено внимание на психолого-педагогических особенностях работы. Предложено советы по работе над обогащением лексического запаса учеников.

Ключевые слова: слово, словарный запас, язык, речь, обучение.

Krokhmalna H.I., Herych K.T.

Ivan Franko National University of Lviv

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL WORK FOR ENRICHMENT VOCABULARY OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS ON THE UKRAINIAN LESSONS

Summary

The article deals with the specificity of the expansion of the vocabulary of primary school students from the point of view of pedagogy and psychology. Characterized the reasons of the limited vocabulary of primary school students and described psychological and pedagogical features of work. Tips for working on enriching the vocabulary of students are indicated.

Keywords: word, vocabulary, language, speech, education.